

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

132:1 • 2012

Nya perspektiv på stormaktstiden

HARALD GUSTAFSSON *Lunds universitet*

Nils Erik Villstrand, *Sveriges historia 1600–1721* (Stockholm: Norstedts 2011). 592 s.

Det har sagts många gånger redan och förtjänar att sägas igen: Norstedts förlag och huvudredaktören Dick Harrison har gjort en sann kulturgärning genom att förverkliga projektet med en ny, vetenskapligt grundad svensk historia. Med valet av professorn vid Åbo Akademi Nils Erik Villstrand som författare av det fjärde bandet har de gjort en lyckad satsning på ett säkert kort; han är en av de allra främsta experterna på svenskt 1600-tal, en produktiv och stilsäker författare och dessutom en historiker som kan låta forskning också från den forna östra riksdelen komma till sin rätt i en svensk syntes.

Det är tänkvärt att inga sådana synteser producerades under drygt fyrtio år i Sverige, under den period som historiografiskt dominerades av socialhistoria och kulturhistoria. Bonniers *Den svenska historien* från 1966–1968 hade som stomme Sten Carlssons och Jerker Roséns text från universitetshandboken *Svensk historia 1–2*, som kom ut första gången 1962. Det är en text som visserligen innehåller samhällshistoriska partier men där ändå den politiska historien på ett självklart sätt bildar grundvalen. Den skrevs ju också före det egentliga socialhistoriska genombrottet.

Under socialhistoriens och kulturhistoriens dominans skrevs inga översikter för en bred publik. Kanske är nationell narrativ och politisk historia så tätt förknippade att det är svårt att åstadkomma det förra utan det senare. När det nu åter är dags dominerar kulturhistoriska perspektiv fortfarande svensk forskning, men trots det tar verket ofta av-

stamp i en politisk grundberättelse. Tredje bandet, om senmedeltid och 1500-tal, innehåller mycket detaljerade redogörelser för både de in- och utrikespolitiska förvecklingarna av en art som inte har skrivits på många år. Omedelbart före Villstrands band ger Bo Erikssons 1500-talsavsnitt överlägset störst utrymme åt den politiska historien och samhällets elitnivå, betydligt mindre åt sociala, ekonomiska och kulturella faktorer. Hur gör nu Villstrand?

Ansatsen hos Villstrand är också politisk-historisk. Epoken definieras omedelbart som "stormaktstiden" och det är i resonemang om militär och politisk storhet kontra mänskligt lidande, "yttre storhet, men inre armod" (s. 13) och om våldsamma erövringståg men samtidigt fredlig ekonomisk integration som Villstrand kretsar in bokens tema. Hur kunde det lilla Sverige bli en europeisk makt av rang, och vilka konsekvenser fick detta för befolkningen hemmavid? Historiografiskt befinner vi oss i den omvärdering av stormaktstiden som gjordes av andra generationen weibullianer, främst bland dem Sven A. Nilsson, som satte krigens sociala och ekonomiska konsekvenser för vanliga människor i fokus. Detta har också varit en huvudfåra i svensk 1600-talsforskning under senare decennier, särskilt representerad av Nilssons lärjunge Jan Lindegren och andra Uppsalahistoriker.

Så långt är det gott och väl och infallsvinkeln speglar forskningsläget. Men måste vi behålla denna fixering vid stormaktstanken? Står den gamla, nationalromantiska synen på stormaktstiden bättre om den står på huvudet? Inom kulturhistorien, med studier av religion, av rättsföreställningar och av politisk kultur, har den traditionella tårtbotenindelningen av svensk tidigmodern historia svagt stöd. Här går undersökningarna ofta över gränserna mellan tidig Vasatid, stormaktstid, frihetstid och gustaviansk tid, och använder sällan dessa beteckningar. Det spelade kanske inte så stor roll ur sådana aspekter om man brydde sig mer eller mindre om Sverige i Wien, Amsterdam eller Madrid. Dessutom brydde man sig inte fullt så mycket som vi ofta tror. I internationell litteratur tilldelas Sverige på sin höjd en regional stormaktsroll. Den enda period där Europas öde verkligen var tätt sammanlänkat med den svenska politiken var det korta succéskedet av den svenska invasionen i Tyskland, de första åren av 1630-talet.

Detta är dock mer en fundering över forskningsläget och vår fixering vid stormaktsbegreppet än någon kritik av Villstrand. Utifrån rådande

forskningsläge har denne gjort ett klokt och produktivt val; produktivt, genom att det mesta han tar upp om det svenska 1600-talet osökt låter sig kopplas till den större frågan om Sveriges position i Europa, kostnaden för denna position och möjligheterna att upprätthålla den. Det enda större tema i texten som har en svag sådan koppling är den lutherska ortodoxin, som dyker upp på många ställen. Naturligtvis finns kopplingar till politiken, men Villstrand gör det inte så lätt för sig som att reducera ortodoxin till den stormaktstida maktstatens disciplineringsinstrument. Är då den religiösa utvecklingen i någon mening autonom, råkar bara dess periodisering sammanfalla med den politiska utvecklingens traditionella periodisering? Detta kunde kanske ha varit värt en kort diskussion.

Det är två övergripande frågor som Villstrand framför allt går i närkamp med, en klassisk och en nyare. Den klassiska handlar om hur erövringspolitiken skall förklaras; den moderna om huruvida samhället präglades av, som han formulerar det, "diktat eller dialog" (s. 281).

Villstrand redovisar fyra olika linjer i frågan om drivkrafterna till expansionspolitiken: den "äldre skolans" bild av ett hotat Sverige som försvarade sig, den weibullianska handelspolitiska tolkningen – kontroll över och tull på den baltiska handeln –, den moderna Uppsalaskolans marxistiska syn på militärstaten som driven av adelns vinstintressen och slutligen statsvetaren Erik Ringmars bland historiker negligerade tes om svenskarnas behov av att skapa sig en ärofull identitet och "berätta sig" för världen. För- och nackdelar med de olika tolkningarna redovisas pedagogiskt, men Villstrand är inte rädd för att själv sätta ned foten.

Kanske något överraskande menar han att den gamla, säkerhetspolitiska tolkningen är den som har mest för sig. Visserligen var hoten överdrivna. Någon dansk inringning av Sverige hotade aldrig, inte heller någon papistisk invasion. Men det viktiga, påpekar Villstrand med ett typiskt kulturhistoriskt resonemang, är inte vad som verkar rimligt för eftervärlden, utan hur dåtiden föreställde sig situationen. "Sverige som stormakt var mer än något annat rädslans imperium", som det heter med en av hans många slagkraftiga formuleringar (s. 147). Det innebär också att han inte menar att det fanns någon tydlig vilja eller plan bakom världets utveckling – det "råkade bli till" (*ibid.*). Det stämmer med den internationellt dominerande synen på Europas statsbildningsprocess i modern forskning; staten stärktes som en oavsiktlig bieffekt av maktkampen.

På senare år har det blivit vanligt att dela upp historikerna i två läger när det gäller synen på det tidigmoderna svenska samhället, och Villstrand följer denna konvention genom att tala om ett maktstatsperspektiv, där han sätter Jan Lindegren som främsta namn, och ett interaktionsperspektiv, med Eva Österberg som frontfigur. Också här gör han en viktig populariserande insats genom att tydliggöra de skilda tolkningarna, och även här tar han själv ställning. Villstrand ser tolkningarna snarare som ytterpunkter på en skala än som absoluta motbilder, men är tydlig med att hans egen tolkning "placeras sig närmare interaktions- än maktstatspolen" (s. 281). Maktförhållandena var förvisso asymmetriska: staten var stark och allmogen svag – men den senare var inte maktlös och kronan var beroende av bönderna.

Villstrand tecknar bilden av ett bondesamhälle som visserligen var pressat men alltid bevarade och utnyttjade ett handlingsutrymme. Bönderna tyckte inte om militärstaten, men föredrog ändå en sådan under kungligt styre framför ett adelsvälde; böndernas agerande på riksdagen fick därmed "statsformerande inflytande" (s. 260). Relationen mellan överhet och undersåtar var hierarkisk, men den var präglad av "förpliktande ömsesidighet" (s. 245). Villstrand betonar flerstädes hur ett sådant kontraktstänkande genomsyrade samhället. Till och med statens disciplinerande inflytande genom kyrka och rättsväsende kan läsas som att befolkningen fick beskydd och rättssäkerhet och var beredd att betala priset för detta – "likhet inför lagen framstod som ett bättre alternativ än att på gammalt vis söka skydd och stöd hos släkten" (s. 496).

Jag tycker Villstrand övertygande argumenterar för att det rådde en sådan hierarkisk ömsesidighet utan att hamna i idyllisering. Kanske en historiker med andra, mer maktteoretiska utgångspunkter skulle vara mer kritisk. I så fall är det välkommet med debatt. Att interaktions-tolkningen nu har fått en så tydlig, nyanserad och välargumenterad formulering, som andra kan ta spjärn mot, är ytterligare en fördel med denna rikt givande volym.

Dispositionen bär spår av den politisk-historiska infallsvinkeln. Innebörderna av "stormaktstid" problematiseras först, och som ett slags vinnjettbilder ges inledningsvis snabbporträtt av tre viktiga gestalter, Gustav II Adolf, Kristina och Karl XII. Rikets utsträckning, växt och uppbyggnad presenteras, med användning av konglomeratstatsbegreppet, och en mycket nyttig diskussion om Finlands ställning följer. Villstrand varnar

med all rätt för den anakronistiska, i grunden nationalistiska termen "Sverige-Finland", och menar också att uttrycket "östra rikshalvan" överdriver Finlands position. I stället talar han konsekvent om områdena väster och öster om Bottniska viken som "västra och östra riksdelen", en terminologi det finns all anledning att anamma.

De första 230 sidorna följer den politiska, inte minst den utrikespolitiska historien. Här finns också nyttiga diskussioner om den militära organisationen, förvaltningen, skattetrycket och annat som rör den fiskal-militära staten. En god poäng här är hur viktigt året 1703 är i Östersjöområdet och därmed Sveriges historia; med grundandet av Sankt Petersburg skapades nya, vitala ryska intressen och också en europeisk metropol med stor dragningskraft. Men det är, stormaktsansatsen till trots, endast en mindre del av boken som ägnas politisk historia.

Resten av boken, cirka 300 sidor, har sin tyngdpunkt på kulturella, sociala och ekonomiska perspektiv. Under rubriken "Styrande och styrda" diskuteras sådana ting som politisk kultur, rättsväsende, rättsyn och allmogeprotester men även förhållandet till provinserna. De centrala synpunkterna om tidens politiska kultur har jag redan berört. "Det svenska Israel" tar för sig kyrkans och religionens ställning. Här utnyttjar Villstrand väl senare kulturhistorisk forskning och beskriver "religionen som samhällets kitt" (s. 327). Hustavlans värld, läs- och skrivkunnighet och magi får här sin behandling.

Det ekonomiska livet i vid mening får ett eget kapitel, "Ekonomi i omvandling", där konkretionen ofta är stor; det doftar tjära, barkbröd och svedjerök om sidorna och i bakgrunden dundrar stångjärnshamrarna. Här finns också en diskussion om böndernas relation till sina herrar. Som vanligt i nyare forskning konstaterar Villstrand att den mörka bilden av de av adeln underkuvade bönderna emanerar från bondeståndets propaganda. Han ställer dock inte frågan varför bönderna spred en sådan propaganda. I en situation där livegenskapen var en realitet, inte bara nära Sverige utan också i de nyerövrade provinserna, kanske det inte var onaturligt att bönderna faktiskt var rädda för en sådan utveckling. Villstrand konstaterar att det i stället var det karolinska enväldet som pressade bönderna ned till en bottennivå. Nederlaget vid Poltava och stormaktens avveckling var viktigare än reduktionen för böndernas förbättrade livsvillkor, menar han. Det skall bli intressant att se om den tråden tas upp i 1700-talsbandet.

Sist möter ett kapitel med titeln "Att leva och dö på 1600-talet", som tar upp grundläggande demografiska drag men också sådant som hedersföreställningar, en eventuell civiliseringsprocess, adelns lyxkonsumtion och attityder till döden. Här använder Villstrand många exempel från nyare kulturhistorisk forskning för att ge en levande bild av livsvillkor, vardagsliv och föreställningsvärldar. Här finns till exempel ett avsnitt om dueller som bygger på Christoffer Collstedts forskning, om adelns framträdande i lokalsamhället utifrån Peter Ullgrens och om genusordningen i hushållet utifrån Anna Hansens. Skillnaden i mäns och kvinnors livsvillkor uppmärksammas för övrigt genomgående i hela boken.

Det är befriande hur Villstrand på detta sätt låter forskningsläget framträda, nämner forskare vid namn, tar upp olika tolkningar och gör historiografiska reflexioner. Villstrand skriver god populärvetenskap genom att visa lekmannen att historia inte är en färdig katalog av fakta utan ett vetenskapligt hantverk där tolkningarna är avhängiga av våra problemställningar, våra metoder och vilket källmaterial det finns – och där det finns många olika tolkningar. Men det är även av utomordentligt värde för bokens framtida användning av fackhistoriker. Genom de utförliga kommenterade bibliografierna till varje kapitel är det också lätt att hitta litteraturen, både den som nämns i texten och den som inte nämns explicit men ändå ligger under framställningen. Litteraturhänvisningarna i hela verket kommer att bli viktiga och kan ses som en modern variant av de matnyttiga bibliografierna i gamla Carlsson/Rosén. I bibliografierna kan jag dock sakna att Villstrand inte tydligare har markerat kontroverserna, var tolkningarna är omstridda, vem som bygger på eller vem som omtolkar vem.

Säkert kan specialisten hitta förbiseenden eller mindre lyckade val på sitt eget fält, som jag själv när det gäller provinspolitik och integrationssträvanden, för att nämna ett stickprov. Jag saknar Jerker Roséns klassiska artikel i *Scandia* 1946, "Statsledning och provinspolitik", som visserligen har ifrågasatts i senare forskning, men som ännu är det enda försöket till helhetstolkning. När det gäller de forna danska landskapens integration saknas Sven Larssons studie *När hallänningarna blev svenskar* (2004). Antologin *Kampen om Skåne* borde hänvisas till med andra upplagan 2005, som innehåller många förändrande tillägg. Hanne Sanders syntes av den senare forskningen om Skånes övergång, *Efter Roskildefreden 1658* (2008) finns med i den inledande allmänna litteraturöversikten, men

saknas i diskussionen om Skånes övergång (s. 353), där den borde ha varit central. Goda litteraturhänvisningar ges om Jämtlands integration, men trots det nämner Villstrand i texten inte det viktiga faktum att all skattejord hade dragits in till den dansk-norska kronan efter Kalmarkriget, men återgavs till bönderna i en förmodligen mycket viktig goodwillgest av den svenska kronan efter 1645. Märkligt nog finns inga hänvisningar till Gunlög Furs studier av svenskarnas kulturmöten med samer och indianer i Lappland och Nya Sverige. Fler stickprov kan säkert visa andra smärre förbiseenden. Å andra sidan anförs mycket forskning från den forna östra riksdelen, som vi rikssvenskar tenderar att förbise. Dessutom är bibliografin naturligtvis inte avsedd att vara heltäckande, utan en ingång i forskningen, och som sådan tror jag den kommer att fungera utmärkt.

Det jag upplever som den största bristen ur användarsynpunkt är ym-nigheten av ämnen som behandlas utan att det tydligt framgår av rubriker och innehållsförteckning. När boken i framtiden ska användas som referenslitteratur kommer det att bli mycket bläddrande – och det är en tjock sak att bläddra i. Många gånger kommer man att säga sig: "Här fanns ju något om det-och-det, var var det nu det stod?" Kapitlen och underavdelningarna är långa, underrubrikerna ibland ganska allmänna – vad döljer sig till exempel under "Hemma i Sverige" eller "Bistra betingelser"? Ibland har man stor hjälp av sakregistret, medan annat slinker genom också detta nät. Var behandlas till exempel hur riksdagsmännen utsågs? "Riksdag" finns inte som uppslagsord, än mindre "riksdagsman-
naval". Så småningom hittar man det i kapitlet "Styrande och styrda", inne i ett långt avsnitt med rubriken "Från blandad monarki till kungligt envælde", som också innehåller mycket annat. Fler exempel kunde ges. Här kunde redaktionen ha tänkt lite mer på användbarheten, med fler och tydligare underrubriker och/eller ett utförligare register.

Som i tidigare band i serien finns här en rad fördjupningsartiklar, skrivna av specialister på sina respektive fält. Marie-Louise Rodén skriver om så väl utländska diplomaters berättelser från Sverige som om 1600-talets drottningar. Flottans och sjökrigets utveckling behandlas av Lars Ericson Wolke. Mårten Snickare behandlar "Konst och makt under stormaktstiden", vilket huvudsakligen betyder Erik Dahlberghs *Suecia*, som också figurerar i Jarl Nordbladhs avsnitt om synen på fornlämningar. Sveriges betydelse som hot och förebild i Danmark behandlas

av Leon Jespersen. Fredrik Charpentier Ljungqvist beskriver klimatet under "lilla istiden". Marko Nenonen skriver om häxprocesserna, Bo Knarrström om slagfältsarkeologi och Dick Harrison om Nya Sverige. Det är som synes en brokig samling. Det kunde ha varit intressant med en redaktionell kommentar där principerna för valet av fördjupningar diskuterades. Varför till exempel flottan, men inte armén, artilleriet eller fästningsbyggandet? Varför slagfältsarkeologi, men ingen annan historisk arkeologi? Varför om konst endast med koppling till politiken, och varför inte något om skönlitteratur? Men sådana reflexioner kan man alltid göra och det innebär förstås inte någon kritik av de fördjupningar som nu bjuds, som alla är välskrivna och intresseväckande.

Villstrand fördjupar själv ofta sin framställning genom att lyfta fram belysande människoöden och konkretisera de allmänna resonemangen. Vi möter den föräldralösa adelsfröken Anna Margareta Haugwitz från Magdeburg som blev hustru till Carl Gustaf Wrangel och födde honom ett tiotal barn medan hon följde honom i fält, liksom den 82-årige bonden Per Jönsson i Sköllersta som klagade över att trots ålder och sjukdom ha skrivits ut som knekt. Många sådana konkretiseringar gör texten levande och tillgänglig, och visar att historien ytterst handlar om människor och deras livsvillkor.

Stilistiskt behärskar Villstrand väl pendlingen mellan det generella och det konkreta. Dock kan jag tycka att han ibland skriver för korta meningar, som ger texten en viss stackatoprägel, men detta är förstås en fråga om tycke och smak – och kanske om recensentens till sist alltmer förtvivlade försök att få ris och ros att balansera. Men det går inte att undvika att rosorna kraftigt väger över. Jag är glad och tacksam för denna givande, välskrivna, vetenskapligt som populärt välfungerande syntes över svensk – ja, låt oss kalla den det då – stormaktstid.